

BENE DICENDI SCIENTIA

Michel Meyer, Benoît Timmermans i Manuel Maria Carilho POVIJEST RETORIKE OD STARIH GRKA DO NAŠIH DANA (Disput, Zagreb, 2008.)

Nedavno je u izdanju izdavačke kuće *Disput* objavljena odlična knjiga pod naslovom *Povijest retorike od Grka do naših dana*. Autori su joj dvojica profesora retorike iz Bruxellesa (Michel Meyer i Benoît Timmermans) te jedan profesor filozofije iz Lisabona (Manuel Maria Carilho). M. Meyer, koji je jedan najuglednijih retoričara današnjice, ujedno je i urednik knjige, a biblioteku *Palimpsest* u kojoj je knjiga objavljena uređuje već duže vrijeme kolega Krešimir Bagić, ponajbolji poznavatelj stilističke i retoričke problematike u nas. Knjiga je problemski i filozofijski uzorno utemeljena povijest retorike kroz 2500 godina, sve od grčkih filozofa i retoričara Koraksa, Protagore i Gorgije iz 5. st. prije Krista do suvremenih retoričara Perelmana, Habermasa, Richardsa i spomenutoga M. Meyera.

Polazište je pristupa retorici u knjizi dakako Aristotelovo retoričko učenje kojemu je u osnovi razlikovanje *etosa* kao govorničke (i govornikove) dimenzije, *patosa* kao slušateljske (slušateljve) dimenzije i *logosa* kao jezične dimenzije. Drugim riječima svaki govor pretpostavlja osobu koja govori, predmet o kojem se govori i sredstvo kojim se o njemu govori (tj. jezik) te osobu/osobe kojoj/kojima se govori. Autori stalno kroz cijelu knjigu naglašavaju kako je sva tri ta elementa nužno stavljati na istu teorijsku i konceptualnu razinu kako bi retorika bila valjano zasnovana.

Autori se također vrlo često osvrću i na strukturu aristotelovskoga poimanja retorike koje (poimanje) u raznim epohama doživljava manje ili veće promjene i/ili razrade, a tu strukturu čine *invenција* (iznalaženje teme), *dispozicija* (raspoređivanje), *elokucija* (oblikovanje, sastavljanje) i *akcija* (izvedba). Vrlo se često u tom kontekstu, ali i izvan njega, komentiraju i različite stilske figure, osobito metafora, koju je Aristotel poimao kao poveznicu između retorike i pjesništva. Njome se uspostavljaju odnosi sličnosti i time najviše pridonosi i jasnoći govora i razumijevanju onoga što je u govoru zagonetno.

Govori se, naravno opširno, i o diferencijaciji govorničkih vrsta na *političke*, *sudske* i *epideiktike*. U prvim je riječ o savjetovanju ili odvratanju onoga koji odlučuje u skladu s kategorijama korisnosti ili opasnosti, druge su usmjerene na suca i/ili suce i pretpostavljaju kategorije pravde ili nepravde, a treće se odnose na prosuđivanje u smislu lijepoga ili ružnoga.

U knjizi se opširno govori i o odnosu retorike i drugih srodnih ili komplementarnih disciplina (dijalektike, lingvistike, poetike, stilistike, logike, filozofije, estetike i sl.). Osobito se često raspravlja o odnosu između retorike i dijalektike koje se (discipline) preklapaju poput kružnica što se sijeku. Dijalektika kao svojevrsna intelektualna igra uključuje i retoriku, a retorika kao tehnika uvjerljivoga govorenja sadrži i dija-

lektiku kao intelektualni instrument, odnosno kao umijeće argumentiranja. S tim će u vezi stoička škola npr. isticati širinu retorike, a ograničenost dijalektike. Zenon, utemeljitelj te škole, čak poistovjećuje dijalektiku sa stiskanjem ruke, a retoriku s kretnjom otvaranja ruke. Za odnos između retorike i poetike svojstveno je to da se retorika bavi onim što jest, ali što može i ne biti ili što može biti i drukčije, a poetika se bavi onim što nije, ali bi moglo biti.

Od Platona do danas bilo je s vremena na vrijeme i riječi o svojevrsnoj dijabolizaciji retorike. Platon je naime omalovažavao retoriku smatrajući je formalnim znanjem koje ne omogućuje spoznaju. Osim toga on smatra da je govor umijeće laskanja, da u njemu ima ispraznog oponašanja i izopačivanja stvarnosti te da retor mami ljudsku glupost hvatajući je u svoje zamke. Platon također tvrdi da retorika nije ni znanost ni umjetnost i uspoređuje ju s kulinarskim umijećem, a Aristotel uzvraća da to doduše jest umijeće, vještina, ali vještina koja počiva na argumentiranju, i to ne samo u smislu korisnoga i valjanoga nego i u smislu pravednoga. Zbog svega se toga već u antičko vrijeme (Fedar) uspostavlja razlika između prave i lažne retorike, pri čemu se lažna retorika poima kao znanje bez pokrića, znanje koje se zapravo stvarno ne posjeduje, a prava retorika pretpostavlja dobro poznavanje onoga o čemu se govori.

Hermagora iz Temna (2. stoljeće prije Krista) zaslužan je po tome što je u retoriku uveo razdiobu na *hipoteze* i *teze*, koja je donekle analogna Aristotelovoj opreci između općih i posebnih *toposa*. Hipoteze pretpostavljaju sporove među osobama koje imaju oprečne stavove, a teze su op-

ćeniti izričaji koji su uopćeni, koji se ne odnose na konkretne osobe.

U rimskom periodu Ciceron je osobito insistirao na ciljevima govorničkoga umijeća: *delectare* (zabaviti), *movere* (ganuti) i *docere* (poučiti). Ciceron osim toga nastoji prevladati svojevrsni antagonizam između retorike i filozofije (koji su osobito produbljivali platoničari). On naime smatra da su te dvije discipline komplementarne u postupcima, a konvergentne u ciljevima. Naime bez filozofije nema elokventna čovjeka jer nitko o velikim i važnim stvarima ne može govoriti bez utemeljenja u filozofiji. Drugim riječima retorika nije samo umijeće govorenja nego i sposobnost argumentiranja i uvjeravanja.

Kvintilijan je pak (osobito u djelu *Obrazovanje govornika*) najviše radio na sistematizaciji dotadašnje retoričke tradicije. On retoriku definira kao *bene dicendi scientia* (znanost, umijeće dobra govorenja), govori o odnosu između teze i hipoteze, o razlikama između tzv. tehničkih i netehničkih dokaza, o komičnom, o stilu te o povezanosti retorike s filozofijom i kulturom. Posebno naglašava etički aspekt retorike smatrajući da ne može dobro govoriti čovjek koji sam nije dobar. Osim toga on izrazito detaljno razrađuje i retoričko učenje o tropima i figurama.

Krajem 2. i početkom 3. stoljeća poslije Krista bila je aktualna podjela na tzv. staru i drugu sofistiku (posebno u Filostratovu djelu *Život sofista*). Stara je sofistika bila retorika obilježena filozofijom pa se i njezin predmet miješao s filozofijskim, jer su se u njoj u prvom redu izricale teze i antiteze o moralu, pravdi, spoznaji, junacima i bogovima te uopće o svijetu, a druga je sofistika retorika okrenuta povijesti, u okvi-

ru koje se opisuju povijesni događaji i mijene te povijesne osobe, primjerice bogataši i siromasi, plemići i tirani.

U ranom kršćanstvu, posebice u djelima sv. Augustina, nastoje se pomiriti platonovska i ciceronovska retorika. Sv. Augustin naime kritizira retoriku, ali se i sam njome obilno služi u obrazovanju i obraćanju ljudi. U kršćanstvu govornik na neki način nestaje u sjedinjenju *logosa* i *patosa*, uz prevagu *patosa*, jer upravo to sjedinjenje, po mišljenju kršćanskih retoričara, filozofa i teologa, osigurava pristup Istini. Retorika, koja se u prvom redu poima kao *ars praedicandi* (umijeće propovijedanja), smatra se legitimnom kad joj je cilj kršćanska istina, a nelegitimnom kad se zbog pogrešaka ili ljudske gluposti taj uzvišeni cilj ignorira. Drugim riječima, kršćanska retorika ne bi nikako smjela biti prepređena i sofistička, govorničko umijeće ne bi se smjelo graditi na artifičijelan način kao što su činili pogani, nego bi trebalo biti spontano, iskreno i nadahnuto ponajprije vjerom.

Naravno u knjizi se govori i o različitu shvaćanju retorike kod protestanata i katolika. Protestantska se retorika svodi na svojevrsnu hermeneutiku (tumačenje). Ona odbacuje artifičijelnost, a poziva na jednostavnost i prirodnost. Manje naglašava *akciju* (izvedbu), a više tumačenje (*interpretatio*). Nastoji (slušateljstvu) približiti izvornu i temeljnu namjeru svete riječi. Kod katolika je suprotno: teži se živu i uvjerljivu govoru, ali ne primarno zato da se protumači ili približi neka istina, nego ponajprije zato da se zajamči integritet i legitimitet tumača (tj. svećenika), a on će se zbog toga u govoru čuvati nedolične živosti ili pretjerane uznositosti. Drugim ri-

ječima, "Rim teži eleganciji i živosti izraza, a Aufsburg jasnoći i žestini poruke".

Novi status retorike u srednjem vijeku obilježen je pričom Marcijana Kapele iz 5. st. poslije Krista o vjenčanju Merkura i Filologije. U toj se priči naime prvi put susreće popis sedam slobodnih umijeća (*septem artes liberales*) oko kojih se strukturira cijelo srednjovjekovno kršćansko obrazovanje. Naime lijepu Filologiju Merkur uzima u nebo zato što je zapazio njezinu sklonost učenju. Na nebu se Filologija udaje za Merkura (koji je inače bog komunikacije i jezika) i za svadbeni dar dobiva sedam slobodnih umijeća, a to su gramatika, logika i dijalektika koje tvore *trivium*, te geometrija, aritmetika, astronomija i glazba koje tvore *quadrivium*. Taj brak Merkura i Filologije često se tumačio kao sjedinjenje elokvencije, odnosno govorničtva sa znanošću, a onda i trivija s kvadrivijem. U tom je obrazovnom sustavu međutim retorika bila na neki način stiješnjenija između gramatike i dijalektike, pa se često poimala i kao sluškinja neke od njih: npr. kao vježbanje uvjerenja u kojemu se primjenjuju već naučena gramatička pravila ili kao uvođenje učenika u umijeće zaključivanja i u silogizme koji vode tome umijeću.

U renesansi se razvija uvjerenje da Božja riječ nije jedino mjesto stvaralačke moći, nego da takvu moć posjeduje i ljudski jezik. Čovjek nije samo čitatelj, promatrač ili slušatelj Božje riječi i božanskih znakova nego i sam preko sposobnosti služenja jezikom postaje stvarateljem znakova i gospodarom njihove forme i sadržaja. U renesansi se dakle čovjeku nastojala vratiti moć nad *logosom*. Osim toga renesansne retoričare naglašeno zanimaju i načini na koje se ljudi služe tom moći.

U 16. stoljeću se, između ostaloga, produbljuje proučavanje tropa i figura. Naime Kvintilijan, koji je najviše radio na razradi stilskih figura, razlikovao je čak 12 različitih vrsta tropa, a Ramus npr. u 16. stoljeću tvrdi da ima samo četiri tropa, tj. samo četiri osnovna načina promjene doslovnoga značenja riječi, i to metonimija kao premještanje uzroka na posljedicu, prelazak s glavnoga na sporedno, ironija kao prelazak neke stvari u svoju suprotnost, metafora kao usporedba i sinegdoha kao prelazak s cjeline na dio ili s dijela na cjelinu.

U tom se stoljeću posebna pozornost posvećuje *etosu*. To najviše dolazi do izražaja u Erazmovu pamfletu *Ciceronovac ili o najboljoj elokvenciji*, u kojem on kao žestoki anticiceronovac optužuje ciceronovce da su zaboravili etičku dimenziju, da omalovažavaju građanski i moralni ideal retorike te da pomračuju slavu samoga Cicerona služeći se njegovim imenom kako bi stekli ugled (ciceronovci su u to vrijeme bili pobornici govorničke učinkovitosti, a anticiceronovci su zagovarali govorničku spontanost i iskrenost). I Erazmo sam zagovara retoriku koja će biti usredotočena na dobroti i istini, a ne na ljepoti. Smatra da prednost trebaju dobiti *inventio* i *dispositio*, a ne *elocutio* ili sluganski *imitatio*.

Za 17. stoljeće, stoljeće baroka i klasicizma, karakteristična je, između ostalih, i književno-retorička struja zvana konceptizam u kojoj kršćanska svijest pokazuje umijeće sugeriranja dvorskih skandala (posebno na španjolskom dvoru), isticanja moralne dekadencije i insinuiranja nemoralnih običaja. Ta retorika ima dakle izrazito političko usmjerenje. Iz tog je razdoblja poznata i vrlo zanimljiva definicija pjesnika koju je sročio talijanski filozof i retori-

čar Emmanuele Tesauro, a prema kojoj je pjesnik "čovjek koji uspostavlja odnose među najudaljenijim stvarima".

Za baroknu retoriku, i uopće estetiku, može se reći da nastoji smanjiti napetost između *etosa* i *patosa*, i to tako da izrazitu prednost daje *patosu*, osobito naglašavajući značenje senzibilnosti, koja nas po mišljenju baroknih retoričara u mnogo čemu određuje. Senzibilnost nas oslobađa jer je svima nama prirodna i omogućuje nam dodir s našim najskrivenijim željama i osjećajima. Zato po njihovu mišljenju govor mora biti "ganutljiv i ganut, zanosan i zanesen".

Klasicistička retorika insistira na čistoći, jasnoći i sažetosti, zagovara poštovanje normi i prestiž jezika. U politički orijentiranoj retorici (posebno u Francuskoj) nije više na djelu uvjeravanje i/ili nagovaranje niti djelovanje na umove i srca, nego se u prvi plan ističe uljudnost, doličnost, a time vrlo često i održavanje državnoga poretka. Jedno od važnih retoričkih pravila postaje konformizam. U to se doba (osobito kod Francisa Bakona) uočava i nevjerojatna moć jezika koji je u stanju povezivati suprotnosti, prevladavati i duboke razlike te reorganizirati ukupnost ljudske spoznaje.

Neki su i u to doba (npr. Thomas Hobbes) skeptični u odnosu na mogućnost integriranja retoričkoga *patosa* u racionalnost općenito. Hobbes, štoviše, smatra da je baš u retorici jedan od razloga što se ljudi međusobno sučeljavaju nasiljem. Obmana koju je u stanju proizvesti jezik zastrašuje ga, ali ga istodobno i zadivljuje.

Blaise Pascal (osobito u djelu *O umijeću uvjeravanja*) insistira na tvrdnji da je retorika istodobno i umijeće uvjeravanja i umijeće svidanja. Umijeće je uvjeravanja

po tome što se oslanja na prirodne istine koje su svima znane, a umijeće sviđanja po tome što pobuđuje neke prirodne žudnje koje su zajedničke svim ljudima. Smatra međutim da su razlozi srca i/ili sviđanja u svakog čovjeka drukčiji, štoviše da u svakoj osobi mogu biti toliko promjenjivi “da nema čovjeka koji je različitiiji od nekoga drugog čovjeka nego od samoga sebe u raznim trenucima”.

Jezik kao svojevrsno susretište srca i uma bit će u središtu pozornosti i tijekom 18. stoljeća, kad se interes s retorike donekle premješta na književnost. Neki znanstvenici (kao npr. Diderot) ističu kako je jezik srca puno raznovrsniji od jezika uma, pa da je zato vrlo teško iznaći jasna pravila njegove dijalektike. Oživljuje u to vrijeme i proučavanje tropa. S tim u vezi Giambatista Vico spaja zakone *logosa* s vremenom, pa uspostavlja novu logiku, tzv. logiku povijesti, u kojoj prijelaz s *logosa* na vrijeme osigurava upravo retorika kao znanost kojoj su svojstvene nestalnost i kontingencija. U vezi s tropima uočava se također da ironija (za razliku od metafore, metonimije i sinegdoh) nije u užem smislu riječi jezična pojavnost. Da bi iskazi tipa *Baš je lukavo!* dobili suprotno značenje, nužan je kontekst iz kojega zapravo saznajemo da govornik misli upravo suprotno od onoga što je rekao.

Učenje o tropima posebno je razradio Du Marsais, koji u djelu *Rasprava o tropima* trope smatra ne samo temeljima retorike nego i temeljima njegove jezične teorije. Uvjeren je da je njihova uloga izuzetno važna ne samo za povijest retorike nego i za povijest ljudske misli uopće. Za metonimiju su, po njegovu sudu, presudni odnosi kauzalnosti i (pridjevske) predi-

kacije (subjekt-atribut), za sinegdoh odnos inkluzije (dio-cjelina), za metaforu odnos intersekcije i komparacije, a za ironiju odnos opozicije.

Za devetnaesto stoljeće karakteristično je svojevrsno devalviranje retorike, i to u korist povijesti (Hegel) i pjesništva (osobito u romantizmu). U političkom smislu retorika se katkada veže za ideologije starih režima, a neki romantičari (npr. V. Hugo) čak ističu da je retorika umijeće dvoranina, vezano dakle za rojaliste. Oživljava u tom stoljeću također interes za lijepo i ljepotu, pri čemu se uočava (osobito kod G. Tainea) relativnost ljepote. Ističe se naime da svaki uzrast, svaki, narod i svaki pojedinac imaju svoj ideal ljepote i da na to imaju pravo, uključujući i pravo mijenjanja toga ideala. Pojedinci to mijenjanje mogu prakticirati, ako žele, čak i “deset puta dnevno”.

Hermeneutički orijentirani filozofi i retoričari (kao npr. Schopenhauer) naglašavaju da je retorika umijeće kako uvijek biti u pravu i da govornik ne smije zanemariti nijednu strategiju koja vodi pobjedi. Kad primijeti da je protivnik nadmoćan, treba prijeći na područje osobnoga, pa i napadati, vrijeđati, biti grub i sl. Oni također naglašavaju kako je svaki govor figurativan, i to ne (samo) zato što se u njemu uvijek mijenja izvorno značenje, nego zato što nas udaljava od stečenih navika i time omogućuje slobodu i kreativnost.

U 20. stoljeću događa se prilično burna obnova retorike, koja se širi i na područja književne analize i psihoanalize, a ta je obnova zasnovana na činjenici da je primarna intelektualna značajka 20. stoljeća izrazita prevlast jezika i interesa za jezik. Retorika osobito dominira u politici, ali vrlo naglašeno npr. i na području

reklame. S obzirom na ulogu jezika nije nimalo neobično što većina retoričara u tom stoljeću privilegira *logos* (osobito npr. retoričar Perelman, koji definira retoriku kao proučavanje diskurzivnih tehnika zahvaljujući kojima se umovi priklanjaju podastrim tezama). I Perelman se bavi figurama, ali ne toliko tropima, nego više figurama za koje on smatra da imaju čak i veću argumentacijsku važnost od tropa. Takva je npr. koncesija (npr. *Slazem se s vama ... ali*) ili prolepsa u kojoj se anticipira protuargumentacija (npr. *Vi ćete reći ... ali to nije točno jer...*). Važnu ulogu pritom Perelman dodjeljuje i onomatopeji te raznim vrstama ponavljanja.

Naglašava se također uloga pitanja u skladu s Aristotelovom tezom da se raspravlja samo o onome što je upitno. Zato se i govor odnosno tekst može shvatiti samo onda ako se shvati pitanje na koje je taj govor (tekst) odgovor. S tim u vezi naglašava se također da je cilj retorike sporazum. Njezin je cilj da se pronade zajedničko dobro, neka vrijednost oko koje se ljudi unatoč velikim međusobnim razlikama ipak nekako mogu složiti. Da bi se postigao taj cilj, u retorici se zapravo zabašuruje problem, u čemu bitnu ulogu imaju figure kojima se na neki način hini da pitanje uopće nije ni postavljeno. Najbolji primjer za to jest posmrtni govor u kojemu se očekuje da se zaobiđe, pa i izbriše sve ono što bi kod osobe koju ispraćamo na drugi svijet moglo biti problematično.

Neki od retoričara (npr. K. Burke) naglašavaju tezu da svaka retorika igra na identitete, ponekad čak s ciljem da podijeli ili suprotstavi, kakav je npr. slučaj s ratnom retorikom. U nekih retoričara u prvom je planu tzv. teorija argumentacije,

često s elementima pragmatike, pa se npr. naglašava uloga konektora (tekstnih povezača) u *logosu* kao elemenata koji signaliziraju implicitni odnos s odsutnom doslovnošću što ju auditorij treba rekonstruirati.

Polazeći od spomenute teze da se retorika bavi pitanjima, zagonetkama, problematiziranjem, M. Meyer (glavni urednik knjige) osobito insistira na odnosu pitanje-odgovor, odnosno na tzv. problematološkoj interpretaciji i *etosu* i *patosa* i *logosa*. Govornik zapravo odgovorom ili "kvazi-odgovorom" briše ili otupljuje pitanje, a najvažnije sredstvo za to brisanje ili otupljivanje jesu stilske figure, osobito metafora jer se njezino doslovno značenje samo isključuje i zahtijeva drugačije čitanje/razumijevanje. Na osnovi tih i takvih teza on u zaključku poglavlja *Suvremeno doba* (što je zapravo i zaključak cijele knjige) nudi i prilično kompleksnu definiciju retorike prema kojoj je riječ o disciplini što pitanja smješta u ljudski, točnije u "intersubjektivni kontekst, u kojemu pojedinci komuniciraju i sukobljuju se oko njima važnih problema, u kojem se odigravaju njihova zbližavanja i udaljavanja, u kojemu se treba svidjeti i manipulirati, u kojemu dopuštamo da nas zavedu i, povrh svega, u kojemu nastojimo u to vjerovati".

Na kraju ovu briljantnu knjigu svesrdno preporučujem svima onima koji se bave ili se žele baviti retoričkom problematikom s bilo kojega stajališta: povijesnoga, filozofskoga, lingvističkoga, estetičkoga, stilističkoga, književnoumjetničkoga, pragmatičnoga, ideološkoga, dijalektičkoga, problematološkoga, ili s bilo kojega drugog. Svima će njima ova knjiga sasvim sigurno otvoriti nove vidike.

Ivo Pranjković